

Психолінгвістичні особливості сприймання школярами усного мовлення

У статті висвітлено психолінгвістичні особливості сприймання і розуміння школярами усного мовлення як важливого аспекту навчання рідної мови.

Ключові слова: усне мовлення, сприймання, аудіювання, діалогічне мовлення, монологічне мовлення, уміння слухати.

В статье рассматриваются психолингвистические особенности восприятия и понимания школьниками устной речи как важного аспекта обучения родному языку.

Ключевые слова: устная речь, восприятие, аудирование, диалогическая речь, монологическая речь, умение слушать.

This article deals with the psycholinguistic features of perceiving and understanding the oral speech by pupils as an important aspect of studying the native language. The problems of perceiving oral and writing speech were the subjects the scientific interest of many scientists but the greatest contribution to their solving was made by V. O. Artyomov, N. I. Zhynkin, G. S. Kostyuk, T. O. Ladyzhenska, O. M. Leontyev, I. O. Synytsa and others. It is known that speaking and writing have much in common: the same dictionary and the same ways of combining words and sentences are used in them, both of these forms are used in the process of communication. According to the scholars, every form of existence of the language has its own peculiarities and its laws of survival. As for the audience perceiving, it is important to consider the main peculiarities of oral speech due to the presence of interlocutor or listeners. In particular, the oral speech differs from the writing by such features: it is the type of speech where thoughts and feelings acquire the sound expression; the oral speech is intended for the audience perceiving and depends on the reaction of the audience and can change depending on this reaction; the minimal opportunity of correcting the deficiencies of making up utterances in the process of communication; the free order of words in the sentence; the laconicism; the abruptness because the improvisation and reflections in the process of communication are characteristic of speaking; an inability of speaker's or listener's returning to some segment of speaking; perceiving the message is realized at a rather fast pace; the one who is speaking can't take into account the individual peculiarities of perceiving every listener; an insufficient dissection of the process of oral speech; it is accompanied by the tone, facial expressions,

the gestures, individual diction, a timbre and the intonation of the speaker; it provides a direct link between the speaker and listener and others.

Among the mentioned features of oral speech there are those which can be obstacles and those which promote perceiving the information by the listener. However, all of them are important for teaching the pupils listening the oral statements. Being the multifaceted problem it includes, on the one hand, developing the skills to differ the peculiarities of the word's sounding and the intonation of the statement; on the other hand, the skills of listening and understanding the dialogues.

Key words: the oral speech, perceiving, listening, the dialogue speech, the monologue speech, listening skills.

Як відомо, уміння слухати є основою, на якій базується вміння говорити. Вміння слухати означає розуміння чужого мовлення. Одночасно вміння сприймати мовлення на слух – один із головних критеріїв володіння учнями українською (рідною) мовою. Це вміння розвивається і вдосконалюється протягом усіх років навчання в школі.

Слухання, або аудіювання, порівняно з читанням, більш важкий спосіб отримання інформації. Це встановлено науковими дослідженнями, що стосуються фізіологічних, психологічних і лінгвістичних особливостей слухової рецепції мови. Висвітлити ці особливості і є метою нашої статті.

Проблеми сприймання усного і писемного мовлення були предметом наукових інтересів багатьох дослідників, проте найбільший внесок у їх розв'язання зробили В. О. Артемов, Н. І. Жинкін, Г. С. Костюк, Т. О. Ладиженська, О. М. Леонтьєв, І. О. Синиця та ін.

Як відомо, між усним і писемним мовленням є багато спільного: в основному використовується той самий словник, ті ж способи зв'язку слів і речень, обидві форми вживаються у процесі спілкування. Однак, як наголошують дослідники, кожна форма існування мови має свої особливості, свої закони вживання. Щодо слухового сприймання, важливо враховувати основні особливості усного мовлення, зумовлені присутністю співрозмовника чи слухачів.

Зокрема усне мовлення відрізняється від писемного такими ознаками: це такий різновид мовлення, у якому думки і почуття набувають звукового вираження; усне мовлення розраховане на слухове сприймання, залежить від реакції слухачів і може змінюватися залежно від цієї реакції; мінімальною можливістю виправлення недоліків побудови висловлювання під час спілкування; вільним порядком слів у реченні; лаконізмом; уривчастістю, оскільки для усного мовлення характерна імпровізація, роздумами в процесі мовлення; неможливістю повернення мовця або слухача до будь-якого відрізка мовлення (з метою його

переосмислення); сприймання повідомлення відбувається в досить швидкому темпі; той, хто говорить, не може врахувати повною мірою індивідуальні особливості сприймання кожного слухача (можливо, хтось потребує додаткового роз'яснення або повторення думки тощо); недостатньою розчленованістю потоку усного мовлення (відсутність чіткої межі між окремими думками); супроводжується інтонацією, мімікою, жестами, індивідуальною дикцією, тембром голосу, інтонаванням мовця; передбачає безпосередній зв'язок мовця і слухача (за винятком технічних засобів – опосередкований контакт) та ін.

Висловлюючи міркування з приводу відмінностей між усним і писемним мовленням, Р. О. Будагов зазначав, що розмежування усного й писемного мовлення зумовлене передусім суспільними причинами. Комунікація в процесі розмови проходить зовсім інакше, ніж у процесі письма. "Ми говоримо зовсім не так, як пишемо, хоч говоримо і пишемо однією мовою. Відмінність варіантів у межах єдиної мови, залишаючись варіантами однієї мови, все ж залишається значною. Між тим розмовне мовлення відрізняється від писемного не лише своєю лексикою, а й своєю граматикою (особливо синтаксисом), своїми інтонаціями, усією своєю будовою" [4, с. 13–14].

Отже, серед наведених особливостей усного мовлення є такі, що стоять на заваді, й такі, що полегшують слухачеві сприймання усної інформації. Проте всі вони важливі під час навчання учнів аудіювання усних висловлювань.

Мовлення в процесі комунікації включає в себе три аспекти: повідомлення, вираження і спонування. Цим аспектам, за Л. Є. Архиповою, відповідають певні психологічні особливості мовлення – змістовність, виразність і вплив [1, с. 13]. Від того, наскільки гармонійно вони поєднуються, залежить успішність розуміння усного мовлення. Передусім ці три аспекти знаходять своє вираження в специфічних особливостях побудови текстів різних стилів, жанрів і типів мовлення.

З цього приводу О. П. Болтунов висловлює думку про те, що розуміння усного мовлення значно полегшується передусім за рахунок безпосереднього зв'язку знака і значення: слуховий образ слова і смислове значення останнього пов'язані між собою безпосередньо. Труднощі можуть викликати лише терміни й технічні вирази, з якими учень уперше знайомиться в школі. Життєвий досвід мовленнєвого спілкування, таким чином, значно полегшує розуміння усного мовлення [3, с. 24].

Речення з інверсійним порядком слів, зауважує О. Г. Синицин [10, с. 73], викликають труднощі під час аудіювання. Виняток становлять

випадки, коли такий порядок слів у реченні виправданий контекстом або слугує для вираження певної думки.

Як відомо, успішність аудіювання залежить як від самого слухача (його пам'яті, уваги, зацікавленості, розвиненості мовленнєвого слуху), так і від умов сприймання (темпу, кількості повторів, часу звучання та ін.), а також від мовних труднощів сприймання повідомлень, серед яких, окрім особливостей композиції, теми та змісту повідомлення, виділяють ще фонетичні, лексичні й граматичні труднощі [5, с. 12].

До числа лексичних труднощів належить сприймання на слух паронімів, омонімів (омоформів, омографів, омофонів), багатозначних, а також незнайомих учням слів. Так, за даними М. Г. Гоцкіна, найважче учням сприймати на слух числівники, пароніми, омоніми і багатозначні слова [5, с. 16].

Грамматична структура висловлювання також впливає на його розуміння. Наприклад, важко сприймаються учнями складні речення з кількома підрядними, безсполучникові речення, речення з відокремленими, вставними і вставленими конструкціями. Але складні речення з великою кількістю підрядних частин, уточнень, вставних конструкцій можуть не заважати сприйманню завдяки використанню мовцем різноманітних інтонаційних засобів [7, с. 51].

Утруднює сприймання усних повідомлень, як показує практика, також неправильне наголошування слів, невиправдане багатослів'я чи надмірне вживання діалектизмів, калькування з російської мови. На якість розуміння учнями усного мовлення вчителя, за твердженням О. М. Біляєва, впливають помилки у використанні евфонічних засобів, наголошуванні слів; лексичні, словотворчі, синтаксичні та стилістичні недоліки [2, с. 39–41].

Експериментально встановлено, що в мовленнєвій діяльності у звичайних умовах спілкування увага, як правило, зосереджена на змістовому боці того, що ми сприймаємо або про що говоримо. Мовні ж особливості й сам процес мовлення зазвичай не усвідомлюються або усвідомлюються частково. Процес користування фонетичними, лексичними та граматичними мовними нормами є автоматизованим боком мовленнєвої діяльності людини, що дає змогу її свідомості зосередитися на смислового боці висловлювання [6, с. 24].

Щодо форми викладу матеріалу, то, як стверджують психологи (Г. С. Костюк, Д. Ф. Ніколенко та ін.), "в діалогічній формі мовлення слухачі не тільки сприймають, слухають мовлення того, хто говорить, а й самі безпосередньо реагують на нього своїм мовленням. Тому ця форма мовлення сприймається легше, ніж монологічна" [9, с. 313].

О. М. Нехрюк висловлює слушну думку, що на розуміння усного мовлення впливає: а) змістовий бік повідомлення (логічність, доступність, наочність); б) емоційність висловлювання (темп мовлення, емоційність викладу, інтонація, жести, міміка); в) характер уваги слухача; г) мотиви та колишній досвід слухача [8, с. 12].

Серед труднощів усної комунікації, пов'язаних з умовами сприймання (за Л. Є. Архиповою), виділяють ще такі: послідовність надходження мовленнєвих сигналів; обмежений обсяг оперативної пам'яті, що дозволяє реципієнту в умовах усної комунікації утримувати лише незначну кількість запропонованої інформації; одноразовість і короткочасність інформації; незвичність мови незнайомих людей; індивідуальні особливості голосу й мовлення; характер мови; аудіювання без зорової опори; зверненість чи незверненість до слухача; присутність чи відсутність співрозмовника; заданий мовцем темп, який не завжди є доступним або зручним для слухача [1, с. 15].

Умови подачі аудіотексту належать до екстралінгвістичних факторів, які впливають на його сприймання. Ці фактори дуже різноманітні: темп мовлення, мовленнєве членування, довгота (тривалість) звучання, висота тону, ясність і чіткість артикуляції мовця, мелодійність, відсутність зовнішніх перешкод і т. ін. Варто наголосити на тому, що аудіотексти та аудіоповідомлення пропонуються лише один раз і тому в учнів немає змоги перепитати, уточнити незрозумілі моменти, особливо під час аудіювання теле- і радіопередач, доповідей тощо.

Аудіювання передбачає формування вмінь сприймати усне мовлення як при безпосередньому спілкуванні, так і в звукозапису. Робота з магнітофоном чи аудіозаписом, аудіювання теле- і радіопередач сприяє виробленню вмінь розрізняти індивідуальні особливості голосів, розуміти мову без зорової опори, сприймати мовлення в умовах перешкод.

Отже, відзначимо, що сприймання усного мовлення супроводжується слуховими, моторними і зоровими відчуттями, при переважаючій ролі слухових. Таким чином, навчання аудіювання потребує врахування психологічних, лінгвістичних та екстралінгвістичних труднощів: 1) пов'язаних з мовною формою, засобами вираження повідомлення (на їх виникнення впливає наявний у повідомленні незнайомий мовний матеріал та відомий, але складний для сприймання на слух аудіоматеріал); 2) пов'язаних зі сприйняттям форм спілкування (монологічної чи діалогічної); 3) обсягу аудіоматеріалу; 4) заданості динамічних особливостей: темпу, сили, висоти і тембру голосу мовця, що викликає необхідність адаптуватися до різних голосів; 5) сприймання "механічного мовлення" (фонозапис, радіо- і телепередачі) ускладнюєть-

ся тим, що не видно співрозмовника, який за потреби може перефразувати сказане, розтлумачити його зміст чи допоможе виразними жестами, мімікою; б) труднощів, пов'язаних зі смисловою організацією змісту повідомлення (слухач має чітко знати, навіщо йому потрібна пропонувана інформація); 7) одноразовості подачі інформації, що не дає реципієнтові змоги користуватися ретроспективним аналізом і потребує від слухача швидкого, майже синхронного розуміння смислу.

Отже, будучи багатоаспектною проблемою, навчання аудіювання включає, з одного боку, формування вмінь розрізнати особливості звучання слова (звуки, наголос), інтонацію речення; з іншого боку – вміння слухати і розуміти зв'язне висловлювання, діалог (зміст, емоційне забарвлення і т. ін.).

Література

1. Архипова Л. Е. Влияние интонационной выразительности речи на аудирование : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01. / Архипова Л. Е. – М., 1975. – 220 с.
2. Біляєв О. М. Лінгвістичний аналіз мовлення вчителя / О. М. Біляєв // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 1. – С. 39–41.
3. Болтунов А. П. Слушание и чтение в процессе обучения / А. П. Болтунов. – Ленинград, 1945. – 64 с.
4. Будагов Р. А. Что такое общественная природа языка? / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1975. – № 3. – С. 3–26.
5. Гоцкин Н. Г. Лингвистические факторы беспереводного понимания устных иноязычных высказываний (на материале немецкого языка) / Н. Г. Гоцкин // Обучение рецептивным видам речевой деятельности в школе и вузе. - Хабаровск : Хабаровский гос. пед. ин-т, 1981. – С. 12–22.
6. Ильина В. И. Аудирование / В. И. Ильина // Материалы 8 и 9 Международных семинаров преподавателей русского языка стран социализма. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – С. 18–31.
7. Колосницына Г. В. Пути оптимального построения и оформления учебного аудиотекста (на материале русского языка как иностранного). / Г. В. Колосницына. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1980. – 95 с.
8. Нехрюк А. Н. Психологические особенности конспектирования при аудировании речевого сообщения : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01. / Нехрюк А. Н. – М., 1977. – 158 с.
9. Психологія / за ред. Г. С. Костюка. – К. : Рад. школа, 1968. – 572 с.
10. Психология и методика обучения устной речи в языковом вузе : сб. науч. трудов. – М. : МГПИИЯ им. М. Тареза, 1979. – Вып. 142. – 152 с.